

رسول عباسی، بابک علیا دوتیقی
اعضاء هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی رودهن

کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی و جایگاه آن در ایران

چکیده

با توجه به اهمیت کتاب و کتابخانه در جهان اسلام، که ناشی از تعالیم این مکتب آسمانی است، و وجود احادیث و روایات بیشماری از رسول اکرم «ص» و ائمه «ع» درباره دانش و پژوهش، جایگاه کتاب و کتابخانه در تمدن اسلام به وضوح آشکار می‌شود. در دوران تمدن اسلامی دو دوره کلی و بارز وجود دارد، دوران رشد و شکوفایی علم و دانش در این تمدن، که باعث به وجود آمدن کتابخانه‌های بسیار بزرگ و کاملی شد که به کمک دانشمندان و محققان آن زمان به وجود آمدند و دیگر دوره افول که در این دوره به دلایل مختلفی از جمله عوامل درونی و بیرونی، افول علم و دانش و در کنار آن کم رنگ شدن نقش کتابخانه‌ها در جهان اسلام را شاهد می‌باشیم.

کلید واژه‌ها: ایران - تاریخ - تمدن اسلامی - کتاب - کتابخانه‌ها.

مقدمه

کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی از جایگاه ویژه و والایی برخوردار بوده است. این جایگاه بیشتر ناشی از تعالیم مکتب اسلام است. اسلام؛ مکتب علم و دانش، مسلمانان را به دانش اندوزی توصیه می‌کند. احادیث و روایات بیشماری از نبی اکرم و ائمه - علیهم السلام - درباره فضایل علم و دانش که از طریق کتاب و کتابخانه منتقل می‌شوند، وجود دارد. با توجه به عنایت خاصی که مکتب اسلام به علم و دانش داشته است و راه به‌روزی و سعادت‌مندی را از آن علما می‌داند، بدیهی است که توجه به کتاب به‌عنوان ابزاری با ارزش برای انتشار علوم در خور توجه و دقت است و نباید فراموش کرد که معجزه پیامبر اسلام خود،

کتاب است و در دومین سوره قرآن کریم در ابتدا به کتاب اشاره دارد. «ذالک الکتاب لا ریب فیہ هدی للمتقین» (بقره، ۲).

اگر چه در روزگاران قدیم، کتاب همچون زمان حال گسترش پیدا نکرده بود، و افراد با سواد و کسانی که می‌توانستند بنویسند و بخوانند قشر وسیعی از جامعه نبودند، اما مسلمانان به ویژه در رابطه با اعتقادات دینی خود مبنی بر حفظ و نگهداری قرآن کریم از دستبرد حوادث روزگار و ثبت و ضبط آنچه از پیامبر اسلام می‌شنیدند، خود را موظف به نگارش می‌دانستند و بر حفظ و نگهداری آنها مراقبت می‌کردند.

مسلمانان هر چه از زمان پیامبر دورتر می‌شدند، خود را به نگارش و ثبت و ضبط وقایع نیازمندتر می‌دیدند و پا به پای تکامل خط و به همراه حفظ و ضبط قرآن کریم و آثار پیامبران و معصومین برای کسب اطلاع و آگاهی از اندوخته‌های اقوام دیگر نیز، تلاش وافر می‌نمودند.

ابزار و وسایل کتابت در دوران اسلام

مسلمانان در آغاز، تعالیم و دستورات دینی خویش را از طریق به یاد سپاری به نسل‌های بعد و دیگران انتقال می‌دادند. هر چند مواردی موجود است که مسلمانان از پوست حیوانات و دیگر ابزار نوشتاری نیز استفاده می‌کرده‌اند.^۱

با پیدایش و ورود پاپیروس، مخصوصاً، رونق صنعت کاغذ سازی در میان مسلمانان، در عرصه تعلیم و تعلم و کتابت دگرگونی عمده‌ای پدیدار شد و به آن سرعت بخشید. نباید فراموش کرد که ورود علوم و دانش یونانی و کشاکش فکری فرق و مذاهب اسلامی از دیگر عواملی بودند که بر رونق بازار کتاب و حرفه‌های وابسته به آن افزودند.

کتابخانه‌های تمدن اسلامی

تاریخچه ایجاد کتابخانه و جمع‌آوری کتاب به عهد باستان باز می‌گردد. بی‌شک کتابخانه و کتابداری ردپایی بر گذرگاه‌های پیچ‌پیچ تمدن، از عهد باستان تا عصر حاضر، بر جا گذاشته است. ایجاد کتابخانه در روزگار باستان به سومریان، بابلیان، آشوریان و مصریان نسبت داده می‌شود.

سومریان، در حدود ۲۷۰۰ سال پیش از میلاد مسیح کتابخانه‌های شخصی، مذهبی و دولتی بر پا کرده بودند و مشهور است که کتابخانه تلو^۱ مجموعه‌ای متجاوز از ۳۰۰۰۰ لوح گلین^۲ داشته است. بابلیان که تمدن سومریان را به ارث برده بودند، سبک نگارش و سرشت مواد نوشتنی را حفظ کردند و مهم‌ترین کتابخانه در آن زمان کتابخانه بورسیپا^۳ بود. اما کتابداری به منزله یک پیشه به دوران آشوریان باز می‌گردد. آشور بانیپال، پادشاه آشوری که از ۶۶۸ تا ۶۲۶ قبل از میلاد می‌زیسته، نخستین مفسر کار کتابدار در نظر گرفته می‌شود. تمدن باستانی مصریان همزمان با تمدن‌های سومریان، بابلیان و آشوریان شکوفا شد. اما، مصریان از نظر شکل کتاب و مواد نوشتنی با آنها تفاوت بسیار داشتند. ماده نوشتنی آنها برگ پاپیروس بود، از قلم مو ماندی به منزله ابزار نگارش استفاده می‌کردند. مصر باستان کتابخانه‌های بی شماری، از قبیل کتابخانه‌های شخصی، معبدی و بایگانیهای دولتی داشت.

اما کتاب در اسلام، خود داستانی دیگر دارد: آغاز پیام وحی با فرمان خواندن، سوگند خوردن به قلم که نمادی است برای نوشتن، فراخوان مکرر به تعلیم و تعلم، پافشاری به کتابت، رویکرد گسترده پیروان آیین اسلام به فراگیری خواندن و نوشتن، همه و همه نمودهایی از این گذشته است. به اینها باید مصحف نویسی را نیز افزود که خود فصلی پر دامنه و درخور پژوهشی مستقل است. زیرا اهتمام ویژه مسلمانان به قرآن آنان را وا داشته است تا ظریفترین و دقیقترین آرایه‌ها را در نگارش و تزیین این کتاب آسمانی به کار گیرند.

مسلمانان از اواخر قرن دوم هجری به جمع آوری کتب علاقه زیادی نشان داده اند، اما دقیقاً معلوم نیست که آغاز تشکیل کتابخانه به کدام سال و کدام شخص باز می‌گردد. آن چه که مشخص است این که کتابخانه‌های عمومی پدید آمده‌اند، متعلق به قرن چهارم هجری می‌باشند. خزانه الحکمه‌ها که پیش از دارالعمه‌ها به وجود آمده بودند، به معنی واقعی کلمه، عمومی به شمار نمی‌رفتند.^۲

مدارکی وجود دارند که حکایت از ایجاد کتابخانه‌های مساجد در قرن چهارم هجری

1 - Tello

2 - Clay plate

3 - Borsippa

دارند. در همان حال ممکن است که آغاز کتابخانه‌های شخصی به شکل محدود آن مربوط به قرن سوم هجری باشد.

کتابخانه‌های جهان اسلام به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

الف- کتابخانه‌های شخصی

ب- کتابخانه‌های مساجد

ج- کتابخانه‌های عمومی

د- کتابخانه‌های نیمه عمومی

این طبقه بندی تکیه بر بنیان گذاران و استفاده کنندگان از کتابخانه دارد. در کتابخانه‌های شخصی، عمومی و نیمه عمومی بنیان گذاران افراد خاصی بودن و تنها میزان استفاده کنندگان آنها را از هم جدا می‌کنند. درحالی که در کتابخانه‌های مساجد بنیانگذاران خاصی را نداریم.

الف: کتابخانه‌های شخصی

به آن دسته از کتابخانه‌ها گفته می‌شود که علما و دانشمندان برای استفاده‌های شخصی تاسیس می‌کردند. می‌توان گفت که در میان علمای شیعه - مثل علمای سایر مذاهب - برپا داشتن کتابخانه‌های شخصی امری مرسوم بوده است اما دقیقاً نمی‌توان مشخص کرد که اولین کتابخانه شخصی را چه کسی پدید آورد و یا تعداد آنها چقدر بوده است. در میان علمای شیعه که دارای کتابخانه‌های شخصی بر جسته ای بودند می‌توان از: محمد بن مسعود عیاشی، سید رضی، سید مرتضی، شرف الدین محمد و شیخ طوسی نام برد.

ب: کتابخانه‌های مساجد

مساجد قدیمی‌ترین مراکز آموزشی در اسلام هستند. با توجه به جایگاه خاص مسجد در میان مسلمان مردم علما و دانشمندان به مساجد کتاب وقف می‌کردند و به این ترتیب بود که کتابخانه‌های مساجد به وجود آمدند و گویا در هر مسجد جامع بزرگ یک کتابخانه هم‌وجود داشت.^۳

ج: کتابخانه‌های عمومی

این دسته از کتابخانه‌ها به کتابخانه‌هایی گفته می‌شود که برای استفاده همگانی، بدون توجه به پایگاه اجتماعی، علمی و مذهبی استفاده کنندگان ساخته شده بودند. " در آغاز قرن چهارم

هجری نیاز به وجود یک کتابخانه عمومی بشدت احساس می‌شد. نهضت علمی در این دوره وسعتی قابل ملاحظه داشت. خزانه الحکمه‌ها به معنای واقعی کلمه عمومی نبودند... که بایستی به کتابخانه‌های عمومی تبدیل می‌شدند، به این ترتیب دارالعلم‌ها به وجود آمدند و به معنای واقعی کلمه عمومی بودند. به این ترتیب که جا و مکان و مستمری کافی و نیز قلم و دوات و کاغذ در اختیار مراجعان و محققان قرار می‌دادند.^۴

کتابخانه‌های عمومی بخشی از دارالعلم‌ها و در واقع مهمترین بخش آنها را تشکیل می‌دادند. پایه گذاران آنها گاهی چهره‌های برجسته حوزه‌های علمی بودند.

معرفی برخی از کتابخانه‌های عمومی دوران اسلامی

کتابخانه حلب

تاریخ بنیاد این کتابخانه مشخص نیست. اما دو چهره شناخته شده با آن پیوند خورده اند: سیف الدوله حمدانی (۳۵۶ هـ. ق) در قرن چهارم و ثابت بن اسلم (۴۶۰ هـ. ق) در قرن پنجم. این کتابخانه دارای بیش از ده هزار جلد کتاب بود که سیف الدوله و شاید اشخاص دیگر - وقف آن کرده بود. این کتابخانه با تسلط فاطمیان اسماعیلی بر حلب طعمه حریق شد.^۵

کتابخانه شاپور

شاپور بن اردشیر در سال ۳۸۱ هجری موسسه ای را در محله بین السورین کرخ بغداد بنا کرد و به روایت بیشتر منابع، اسم دارالعلم بر آن نهاد. برخی منابع اسم دارالکتب را برای این کتابخانه به کار برده اند. شاپور که در زمان بهاء الدوله بویه چندین نوبت به وزارت رسید، پیش از آن به علت شغل کتابت، دارای سطح فرهنگی غنی و روابط دوستانه با دانشمندان بود. وی در اصل ایرانی و شیعه مذهب بود و به همین جهت کرخ را به عنوان جایگاه کتابخانه برگزید. این کتابخانه در حدود ده هزار جلد کتاب در موضوعات مختلف مانند: علوم دینی، ادبیات، فلسفه، نجوم، هندسه، پزشکی و دیگر شاخه‌های علم داشت.

هر چند این کتابخانه موسسه ای شیعی بود و توسط شیعیان اداره می‌شد، اما فرق مختلف تسنن نیز در این کتابخانه جای خود را داشتند. بنابر این کتابخانه شاپور فقط به شیعیان بغداد اختصاص نداشت، بلکه در دسترس کلیه ساکنان این شهر بود.^۶

کتابخانه سید رضی

با آن که سید رضی (۴۰۶ه.ق) از چهره‌های شناخته شده و مشهور قرن‌های چهارم و اوایل قرن پنجم هجری است، از دارالعلم او اطلاعات اندکی در اختیار داریم. سید رضی در بغداد دارالعلمی ساخت که خود نیز در آن کتابخانه درس می‌گفت و دانشجویان برای شنیدن درس و استفاده از کتابها بدان مرکز می‌رفتند. سید رضی از اموال شخصی خود هزینه‌های کامل دانش‌اندوزان را پرداخت می‌کرد.

کتابخانه سید مرتضی

سید مرتضی (۴۳۶ ه.ق) همانند برادرش، سید رضی، از شخصیت‌های علمی و سیاسی شیعی در قرن پنجم است. طبق برخی از منابع وی مدتی ناظر کتابخانه شاپور بود. او دارالعلمی در بغداد بنا کرد که در حدود هشتاد هزار جلد کتاب داشت. این کتابخانه پس از کتابخانه عمومی بنی‌عمار در طرابلس، بزرگترین کتابخانه بود. وی نیز به شاگردانش ماهانه مرتبی و مقرری پرداخت می‌کرد. از شاگردان او می‌توان از شیخ طوسی نام برد.

د- کتابخانه‌های نیمه عمومی

کتابخانه‌های نیمه عمومی به کتابخانه‌هایی اطلاق می‌شود که بنیان‌گذاران، آنها را برای استفاده شخصی خویش بر پا می‌کردند و در همان حال تمام اقشار مردم نمی‌توانستند از آنها بهره‌گیرند و فقط طبقات بالای مردم توانایی ورود به کتابخانه‌ها را داشتند. این کتابخانه‌ها به امرا، پادشاهان و حکامی وابسته بودند که بیشتر کتابخانه‌ها را برای مصالح سیاسی و ستایش انگیزی فرهنگی خویش دایر می‌کردند.^۷ این دسته از کتابخانه‌ها نیز به محققان کمک‌های مالی می‌کردند و زمینه پژوهش‌های آزاد آنها را تأمین می‌نمودند.^۸ از این گونه کتابخانه‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

کتابخانه فارس

این کتابخانه توسط عضدالدوله در فارس تاسیس شد. این کتابخانه از کتابخانه‌های معتبر زمان خویش به حساب می‌آمد و در مورد آن، مقدسی از جغرافیدانان و سیاحان بنام قرن چهارم؛ چنین می‌نویسد: این کتابخانه زیر نظر یک کتابدار، از نیکو کاران شهر اداره می‌شود. هیچ کتابی وجود ندارد که در دانشگاه‌های گوناگون تصنیف شده باشد و در آن وجود

نداشته باشد. این کتابخانه دارای فهرستهایی است که موجودی آن در آنها نوشته شده است.

کتابخانه رامهرمز

این کتابخانه در شهر رامهرمز، در کنار خلیج فارس، توسط ابن سوار کاتب ساخته شد، که در آن موقوفاتی نیز وجود داشت.

کتابخانه بصره

کتابخانه بصره نیز توسط ابن سوار کاتب در شهر بصره ساخته شد. که نسبت به کتابخانه رامهرمز بزرگتر و گسترده‌تر بود. به کسانی که در این کتابخانه بطور مستمر مطالعه و تحقیق می‌کردند ماهیانه پرداخت می‌شد و در آنجا همیشه یک استاد کلام معتزلی تدریس می‌کرد.^۹

کتابخانه ابن شاه مردان

این کتابخانه نیز در شهر بصره واقع بود و به آن کتابخانه بصره نیز می‌گفتند که توسط وزیر ابو کالیجار دیلمی، ابو منصور بن شاه مردان ساخته شده بود. در این کتابخانه نوزده هزار جلد کتاب وجود داشت.^{۱۰}

کتابخانه صاحب بن عباد

این کتابخانه در شهر ری که یکی از کانونهای تشیع بود ساخته شده بود. این کتابخانه به ادعای آرتور بوپ به اندازه مجموع کتابخانه‌های اروپا در قرن دهم میلادی کتاب داشت. تعداد کتابها به روایت خود صاحب به دویست و شش هزار جلد می‌رسیده است.

استفاده از این کتابخانه نه تنها رایگان بود بلکه برای تشویق امر آموزش و پژوهش به هر محقق ۱۰۰۰ در هم‌نیز پاداش داده می‌شد.^{۱۱} این کتابخانه با ارزش با پورش محمود غزنوی به ری، به آتش کشیده شد و کتابهای کلامی، فلسفه و نحوی آن در پای دار علما سوختند و بقیه که در حدود صد بار شتر بودند به خراسان فرستاده شدند.^{۱۲}

چگونگی اداره کتابخانه‌ها و نحوه در آمد و مخارج آنها

اداره کتابخانه‌ها در آن زمان بدین شکل بود که یک نفر به‌عنوان سر پرست بر کار کارکنان کتابخانه نظارت می‌کرد. عزل و نصب کتابداران و کارمندان با او بود و به کلیه امور اداری کتابخانه نظارت می‌کرد. شخصی نیز به‌عنوان مدیر فنی یا کتابدار نیز وجود داشت که به

کارهای غیر اداری رسیدگی می‌کرد و افرادی را که در زیر دست او بودند، راهنمایی می‌نمود. این افراد در کتابخانه‌ها عبارت بودند از: چند تن و راق و نسخ برای نسخه برداری از کتابها، صحاف برای جلد کردن آنها و تذهیب کارانی برای طلا کاری و تزیین کتابها، زیر دست مدیر فنی یا همان کتابدار در کتابخانه‌ها می‌کردند.

کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی، عمدتاً از طریق موقوفاتی که واقف بر آنها در نظر می‌گرفت، تامین مالی می‌شدند. اما در این میان می‌توان از کمکهای مردمی و مخصوصاً امرا و سلاطین نام برد.

شیوه‌های تهیه کتاب

تشکیل و گسترش کتابخانه‌ها، از طریق کار نسخه برداران و نیز از طریق کتابهایی که برای شخص موسس تالیف می‌شده و اهدای کتابهای نفیس برای ابراز مراتب حق شناسی به موسس و بالاخره از طریق خریدارای منظم کتاب صورت می‌گرفته است. اما در میان تمام شیوه‌ها، شیوه وقف قابل توجه‌تر است.

کتابخانه‌های ایران اسلامی

کتابخانه‌های اسلامی با گسترش علم و دانش توسعه یافت. از این رو قرن اول هجری طبعاً دوره آغاز و پیدایش بوده است. از قرن دوم تا ششم هجری و نیز کمی از اوایل قرن هفتم هجری دوران تکامل و اوج پیشرفت کتابخانه‌های اسلامی به شمار می‌رود و دوره انحطاط و افول از اواخر قرن هفتم با هجوم اقوام بیگانه و علل دیگر شروع می‌شود.

ایران یکی از کشورهای پهناور اسلامی، آن روزگار محسوب می‌شد، به تنهایی طی قرن‌های نخستین اسلامی بیش از ۶۰۰ کتابخانه را دارا بود که آوازه برخی از آنها در سراسر جهان پیچده بود. همین عامل باعث شد تا بسیاری از دانشمندان از دورترین نقاط جهان اسلام یعنی اندلس و دیگر نقاط به ایران آمده و از کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی این کشور بهره‌ها ببرند.^{۱۳}

از قدیمی‌ترین کتابخانه‌های ایران اسلامی می‌توان از کتابخانه ابوالوفا بن سلمه در همدان نام برد که آثار مهمی درباره موضوعهای مرسوم در سده سوم هجری در آن گرد آمده بود.

کتابخانه رصد خانه مراغه که به همت خواجه نصیر الدین طوسی در جوار رصد خانه برپا شد و کتابهایی که از غارت کتابخانه‌های شهرهای بغداد، دمشق، حلب، موصل، خراسان، الموت، سمرقند، بخارا، مرو، قزوین، ساوه و نیشابور بدست آمده بود، در آنجا جمع آوری شد. همچنین خود خواجه، مامورانی را به اطراف عالم می فرستاد که هر جا کتاب مفیدی یافتند، خریداری شود، در اثر تلاش وی در مدت کوتاهی کتابهای رصدخانه به چهارصد هزار جلد رسید.^{۱۴}

از دیگر کتابخانه‌های اسلامی، کتابخانه شیخ صفی الدین اردبیلی، که از کتابخانه‌های مشهور سده هشتم هجری است را باید نام برد. مریدان شیخ کتابهای بسیاری به این کتابخانه هدیه کردند، که نسخه‌های خطی به جای مانده از آن کتابخانه حاوی ارزش تاریخی زیادی است. در دوره حکومت فتحعلی شاه قاجار به هنگام رویدادهای آذربایجان (جنگ ایران و روس) کتابهای این کتابخانه به وسیله فاتحان روس به عنوان امانت به منظور مطالعه و استنساخ به تفلیس برده شد و هم‌اکنون در موسسه شرق شناسی لنینگراد نگهداری می شود.^{۱۵}

آل سامان در خراسان و ماوراء النهر حکومت نیرومندی تشکیل دادند که در قرن چهارم به عظمت و قدرت خود رسید؛ آنان که مروج مذهب اسماعیلیه بودند، دربخارا، مقر حکومت خود، کتابخانه ای مفصل ایجاد کردند. *موسسه انسانی و مطالعات فرهنگی*
کتابخانه نوح بن منصور در هر فن از علوم اسلامی در آن کتابی یافت می شد. به قول ابن سینا در توصیف آن کتابخانه می‌نویسد: «در آن کتابخانه برخی از کتابها را دیدم که اغلب مردم نام آنها را هم‌نشینده‌اند و نسخه‌هایی را مشاهده کردم که تا آن روز ندیده بودم و دیگر پس از آن روز ندیدم... به گفته او اتاقهای زیادی وجود داشت و هر یک آکنده از صندوقهای کتاب بوده است»^{۱۶}

از مشهورترین کتابخانه‌هایی ایران می توان از کتابخانه مسعود بن ابراهیم غزنوی که کتابدار آن مسعود بن سعد سلمان، شاعر معروف قرن ششم بوده یاد کرد. همچنین کتابخانه امام محمد غزالی در شهر طوس، کتابخانه صابونیه در نیشابور، کتابخانه نظامیه نیشابور، کتابخانه رشید الدین و طواط در خوارزم از مراکز فرهنگی مهم ناحیه خراسان بزرگ بوده‌اند.^{۱۷}

از دیگر کتابخانه‌های سرزمین ایران باید از کتابخانه عضدالدوله دیلمی در شیراز یاد کرد. در این کتابخانه کتابها بر اساس موضوع و نام مولف طبقه بندی شده بود، بطوریکه آثار مربوط به هر حوزه از علوم و فنون و ادبیات به همراه فهرست آنها در اتاقی مخصوص نگهداری می شد. از دیگر کتابخانه‌های آن سامان، کتابخانه مجدالدوله و معزالدوله دیلمی را می توان ذکر کرد. از نفائس کتابخانه عضدالدوله دیلمی همین بس که علامه بشاری درباره آن گفته است: «من در تمام ممالک اسلامی نظیر آن را ندیده و گویی آن را نمونه یک فردوس برین ساخته‌اند». همچنین مقدسی درباره آن افزوده است: «از هر کتابی که تا آن روزگار تالیف شده بود، نسخه ای در این کتابخانه یافت می شد.»^{۱۸}

کتابخانه صاحب بن عباد در ری حاوی ۱۱۷ هزار جلد کتاب بوده که تنها فهرست آن شامل ده مجلد می شده است. این کتابخانه پس از مدتی نام دارالکتب را به خود گرفت و از طرف صاحب بن عباد وقف مردم شد، به این ترتیب عالمان آن عصر به راحتی می توانستند از مجموعه آن کتابخانه بهره مند شوند. مورخان آمار کتابهای آن کتابخانه را تا سیصد هزار جلد نیز ذکر کرده اند.^{۱۹}

کتابخانه دارالعلم شاپور فرزند اردشیر دارای بیش از صد هزار جلد کتاب بوده که از کتابهای روم، چین، هند، عراق و کتابهای باستانی ایرانی استنساخ شده بود. این کتابخانه در اواخر قرن چهارم هجری به سال ۳۸۱ قمری تاسیس شد.^{۲۰}

از کتابخانه‌های قدیمی و مشهور ایران، کتابخانه نظامیه اصفهان، کتابخانه سیدنا حسن صباح، کتابخانه ابوالفضل عمید و فاضل دیلمی، کتابخانه شمس المعالی در طبرستان، کتابخانه رستم بن شهریار در ری، کتابخانه انوشیروان در کاشان، مهلان ساوجی و بو طاهر در ساوه، کتابخانه آل خجندیان در اصفهان و کتابخانه ربیع رشیدی در تبریز را می توان نام برد.^{۲۱}

از جمله قدیمی ترین و کهنترین کتابخانه‌های اسلامی که به رغم حوادث مخرب روزگار هنوز پا برجاست، کتابخانه مبارک آستان قدس رضوی در مشهد مقدس است که در حدود یک هزار سال از تاسیس آن می گذرد. این کتابخانه را مورخان تا سال ۱۳۴۸ بر مبنای وقف نامه مورخ رمضان ۴۲۱ هجری - که در مجلدی از قرآن کریم نوشته شده - کهنترین سند برای اثبات وجود این کتابخانه می دانستند. در آن سال در اثر تخریب و تعمیر برخی بیوتات قدیمی

آستان تعدادی قرآن بسیار نفیس در کنج یکی از انبارها بدست آمد. وقف نامه‌های مندرج در این قرآن دیگر به سال ۳۹۳ هجری وقف شده، در میان آنها وجود داشت.^{۲۲}

دلایل افول کتابخانه‌های اسلامی

سرنوشت کتابخانه‌های اسلامی بسیار غم‌انگیز و اسفناک است. کتابخانه‌های بزرگ اسلامی در جنگهای داخلی و کشمکشهای مذهبی و یا بی‌اعتنایی حکام به نابودی کشیده شد. در نابودی کتابخانه‌های اسلامی می‌توان دو عامل را ذکر کرد:

الف: عواملی برونی

ب: عوامل درونی

البته باید به این دو عامل مصائب دیگری نظیر زلزله و آتش سوزی را نیز اضافه نمود.

عوامل برونی

این عوامل شامل اعمال خشونت بار و وحشیگریهایی است که قدرتهای بیگانه نسبت به جهان اسلام مرتکب شدند. مثلاً، خیمنتز، کاردینال اسپانیایی که از توجه هموطنان خود به مطالعات اسلامی شکایت داشت، دستور داد تا هشتاد هزار کتاب عربی را در میدان عمومی غرناطه بسوزانند.^{۲۳}

در نابودی کتابخانه‌های اسلامی تاراج مسیحیان را در جنگهای صلیبی و حمله مغولان به بلاد اسلامی را نباید فراموش کرد.^{۲۴}

کتابخانه‌های اسلامی، علاوه بر ویرانی شاهد نوعی دیگر از حملات بیگانگان نیز بوده است. از حدود قرن یازدهم سیل دانشمندان و دلالان حریص کتاب از اروپا به کشورهای اسلامی و عربی سرازیر شد. اینان به جست و جو، یافتن و خریدن قانونی یا غیر قانونی - تقریباً هر دست نوشته‌ای که دسترسی یافتند پرداختند.^{۲۵}

عوامل درونی

عوامل درونی متوجه خود مسلمانان است که شاهد از دست دادن انبوهی از ذخایر علمی و فرهنگی کشورشان بوده‌اند. بی‌تردید تعداد انبوهی کتاب بر اثر بی‌مبالاتی، غفلت و نادانی از بین رفته است. بی‌کفایتی خلفای فاطمی و افراط در اعمال قدرت و عیاشی،^{۲۶} بی‌توجهی و

اهمیت ندادن عثمانیها به میراث فرهنگی سرزمین تحت سلطه خود از همه آشکارتر و واضح‌تر است. به‌عنوان مثال، به هنگام گشایش کتابخانه قبة المال در مسجد اموی دمشق، سلطان عبدالحمید دوم در پاسخ به پیشنهاد امپراتور آلمان، ویلیام دوم، در سال ۱۸۹۹ دستور داد تا این کتابخانه را که مدتی مدید قفل بر در داشت، بگشایند و محتویات آن را بررسی کنند. پس از انجام این کار، سلطان دستور داد تا بخش اعظم مجموعه کمیاب و شگفت‌انیز کتابخانه را به‌عنوان هدیه شخصی او نزد پادشاه آلمان بفرستند.^{۲۷}

مورخان آلمان در برآورد میزان خسارت وارده به پیکر علمی جهان اسلام در اثر نابودی کتابخانه‌های مهم اسلامی، بیشترین عامل را از آن مغولان، صلیبیون، مسیحیان غربی، مذهب‌یون متعصب و آتش‌سوزی دانسته‌اند. اما با این همه احوال این همه به معنای از بین رفتن کلیه میراث علما دوره اسلامی نبوده، بلکه شمار زیادی از آثار اسلامی به دلیل مالکیت خصوصی از گزند این عوامل دور مانده و آسیبی ندیده‌اند.

نتیجه

کتابخانه در قلمروی تمدن دارای ارج و منزلت والایی بوده است. میراث عظیم فرهنگی مدونی که در طی اعصار و قرون بر جای مانده، مبین آن است که این نهاد فرهنگی در ادوار درخشان تمدن اسلامی فضیلت فراوانی داشته و از ارکان اساسی جامعه اسلامی محسوب می‌شده است. اصولاً شکوفایی در ادوار با ثبات صورت می‌گیرد و نهادهایی چون مدرسه، دانشگاه، دارالعم، بیت الحکمه و کتابخانه در یک جامعه با ثبات و مشحون از وحدت، صلح و پیشرفت ایجاد می‌شدند. هر زمان چنین زمینه‌هایی در قلمرو تمدن اسلامی فراهم بوده، کتابخانه‌های عظیمی در آن ایجاد شده و رشد کرده که به کانونهای فرهنگی روزگار خود نیز تبدیل شده‌اند.

در روزگاری که انحطاط فرهنگی جوامع اروپایی را فراگرفته بود و مردمان این جوامع مصائب و تیره روزیهای قرون وسطی را تجربه می‌کردند، در این سوی جهان، در حوزه تمدن اسلامی، زمینه مساعدی برای ایجاد و رشد نهادهای فرهنگی به وجود آمده بود. در راستای تحقق تعالیم دین مبین اسلام که طلب علم و دانش را فریضه می‌دانست، تاسیس کتابخانه در گوشه و کنار ممالک اسلامی مورد توجه حکام و دانشمندان معارف خواه بوده است.

پی‌نوشت‌ها و یادداشت‌ها :

- ۱- استیچویچ، الکساندر، کتاب درپویه تاریخ، ترجمه حمیدرضا آذیر و حمید رضا شیخی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳، ص ۲۷۵ .
- ۲- العش، یوسف. کتابخانه‌های عمومی و نیمه‌عمومی عربی در قرون وسطی (بین‌النهرین، مصر) ترجمه دکتر اسدالله علوی. مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲.
- ۳- اشپولر، برتولد. تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری، ج ۳، تهران. علمی و فرهنگی، ۱۳۶۹ علمی و فرهنگی، ۱۳۶۹، جلد اول، ص ۲۰۱ .
- ۴- یوسف العث، ص ۱۶۴.
- ۵- همان کتاب، ص ۱۲۷.
- ۶- همان کتاب، ص ۱۳۷.
- ۷- شلبی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام. ترجمه محمد حسین ساکت. ج ۲ تهران، دفتر نشر و فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۰ ص ۱۶۰.
- ۸- نخستین، مهدی، تاریخ سرچشمه‌های اسلامی آموزش و پرورش غرب ترجمه عبدالله ظهیری، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷، ص ۸۰.
- ۹- مقدسی، ابو عبدالله، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالم، ترجمه علینقی منزوی، تهران. شرکت مولفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱. بخش ۲، ص ۶۶۸.
- ۱۰- ابن جوزی، المنتظم. تحقیق از محمد عبدالقادر عطا. بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۲، ج ۱۶، ص ۲۲۴.
- ۱۱- تاریخ سرچشمه‌های اسلامی آموزش و پرورش غرب، ص ۹۱.
- ۱۲- ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، تصحیح محمد یوسف الدقاق. بیروت، دارالکتب العلمیه ۱۹۸۷، ج ۹، ص ۳۷۲.
- ۱۳- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم. کتاب و کتابخانه، زیر بنای تمدن و علوم اسلامی. قم. دفتر نشر نوید اسلام، ۱۳۵۶. ص ۱۶۴.
- ۱۴- آزاد. اسدالله. آشنایی با کتاب و کتابخانه. مشهد. کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی. بیتا. ص ۱۹.

- ۱۵- همان کتاب، ص ۲۰.
- ۱۶- کتاب و کتابخانه: زیر مبنای تمدن و علوم اسلامی. ص ۱۲۳.
- ۱۷- حاکمی اسماعیل. «سهم ایرانیان در تاسیس کتابخانه‌های اسلامی تا قرن هشتم هجری» مجموعه مقالات ارائه شده در سمینار کتاب و کتابداری در ۴-۲ خرداد ۱۳۶۰. مشهد کتابخانه مرکزی دانشگاه فردوسی. ۱۳۶۰. ص ۶۵.
- ۱۸- کتاب و کتابخانه: زیربنای تمدن و علوم اسلامی، ص ۱۶۴.
- ۱۹- همان کتاب. ص ۱۶۵.
- ۲۰- فرح‌زاد. محمد. «نگاهی به کتابخانه‌های ایران در دوره اسلامی». فروغ صبح دانایی، ش ۶، ۱۳۷۳، ص ۴.
- ۲۱- کتاب و کتابخانه: زیر مبنای تمدن و علوم اسلامی. ص ۱۶۷.
- ۲۲- انصاری. نوش‌آفرین. وقف‌نامه‌ها و تاریخ کتابخانه و کتابداری. یادنامه ادیب نیشابوری، تهران. موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل (دانشگاه تهران) ۱۳۶۵، ص ۹۸.
- ۲۳- مکی سباعتی. محمد. تاریخ کتابخانه‌های مساجد. ترجمه محمد عباسپور، محمد جواد مهدوی. مشهد. بنیاد پژوهش‌های اسلامی. ۱۳۷۳. ص ۱۷۷.
- ۲۴- المردی. جانسون. «کتابخانه‌های جهان اسلام» ترجمه علی شکویی نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، دوره ۳۱ (بهار ۱۳۶۲) ص ۸۷.
- ۲۵- تاریخ کتابخانه‌های مساجد. ص ۱۷۹.
- ۲۶- دورانت. ویل. تاریخ تمدن عصر ایمان (کتاب دوم. تمدن اسلامی) ترجمه ابولقاسم پاینده. تهران آموزش و انقلاب اسلامی، ۱۳۶۸، ص ۳۱۴.
- ۲۷- تاریخ کتابخانه‌های مساجد، ص ۱۸۱.